

NARCISA SEMIĆ

Predstava žena na stećcima u srednjovjekovnoj Bosni

Abstrakt: U radu se analiziraju predstave žena na stećcima u srednjovjekovnoj Bosni. Koristeći dosadašnja historiografska dostignuća i dostupni slikovni materijal, autorica razmatra prikaz pojedinačnih ženskih figura i njihovu ulogu kao dijelova veće kompozicije. Osim slabe očuvanosti reljefa na stećcima, primjećuje se da su prikazima ženskih figura klesari posvećivali manje pažnje nego muškima.

Ključne riječi: Bosna, stećak, žena, simbolika, Šefik Bešliagić, Nada Miletić, Marian Wenzel

Abstract: The paper analyses the representation of women on the tombstones in medieval Bosnia. Using the results of historiography and the available picture material, the author considers the depictions of individual female figures and their role within larger compositions. Apart from the poor preservation of reliefs on the tombstones, the author also notes that artist devoted less attention to the depiction of female figures than to the male ones.

Key words: Bosnia, stećak, woman, symbolism, Šefik Bešliagić, Nada Miletić, Marian Wenzel

Predstave žena na stećcima nisu detaljno proučavane, ali su bile predmet pažnje Šefika Bešliagića,¹ Nade Miletić² i Marian Wenzel.³ Njihovi zaključci su različiti, prvenstveno zbog pitanja da li su figuralne kompozicije na stećcima scene iz svakodnevnog života ili je riječ o predstavama koje su izraz vjerskog kulta, koje prema tome imaju složeniju simboliku. U radu će na nekoliko primjera biti ilustrirani različiti stavovi pojedinih autora.

Razlog različitih tumačenja jeste slaba čitljivost reljefa, koja je uvjetovana različitim kvalitetom izrade i očuvanosti. Mnoge predstave su izrađene primitivno, naivno i u disproporciji sa ostatkom kompozicije. U većini slučajeva ženske figure su prikazane

¹ Šefik Bešliagić, *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1982.

² Nada Miletić, *Stećci*, Umetnost na tlu Jugoslavije, Beograd-Zagreb-Mostar, 1982.

³ Marian Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1965; Ista, "Some Reliefs Outside the Vjetrenica Cave at Zavala", *Starinar*, Nova serija, XII, Beograd, 1961, 21-34.

samo na osnovu kontura, bez bilo kakvih detalja. Kada se desi slučaj nešto detaljnije izrade, često ne možemo sa sigurnošću odgonetnuti značenje prikazanog.

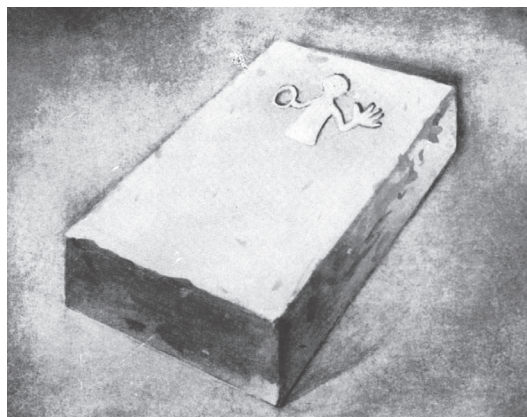
Šefik Bešlagić je ustanovio da na stećcima postoji 31 ženska figuralna predstava i 147 muških figura, pri čemu nije teško razlikovati pol.⁴ Ženske figure su prikazane u dugim haljinama ili suknjama, koje mogu biti stegnute u pojasu, nekada sa naznačenim crtama lica, kosom ili kapama. Predstave žena na stećcima se mogu naći kao pojedinačne i kao dio veće kompozicije. Bilo da se radi o prvom ili drugom slučaju, uočljive su znatne razlike, prvenstveno u položaju ruku, u slučajevima kada su ruke naznačene. Neke ženske figure imaju ruke povijene na bokovima, nekima su ruke raširene, a nekima uzdignute prema nebu. Često je samo jedna ruka visoko podignuta, a druga stavljena na bok.⁵ U velikom broju slučajeva ženske figure drže oružje poput mača, štita, luka, koplja; ili neki drugi predmet kao što su krst ili kružni vijenac. Na osnovu ovih atributa moguće je reći nešto više o značenju ovih predstava.

Pojedinačne ženske figure

U Premilovu Polju, nedaleko od Ljubinja, prikazana je žena, sa tordiranim vijencem oko glave, koja desnu ruku drži u visini grudi, a lijevu je povila i izdigla do visine glave. Na licu je moguće raspoznati oči, nos i usta. Dobija se utisak kao da se radi o predstavi plesačice (slika 1).⁶ Podignute ruke nisu karakteristične za ženske figure, jer ih je većina predstavljena sa rukama na bokovima. Jedan zanimljiv slučaj podignute i uvećane ruke u odnosu na ostatak figure je na spomeniku iz Grovišta. Samostalnoj ženskoj figuri je lijeva ruka znatno uvećana, a u desnoj ruci drži obruč, koji bi mogao predstavljati vijenac ili prsten (slika 2).

Slika 1: Premilovo Polje, Ljubinja
(Bešlagić, *Stećci*, sl. 130)

Slika 2: Grovište
(Benac, *Široki Brijeg*, sl. 25)

⁴ Bešlagić, *Stećci*, 300.

⁵ Isto.

⁶ Isto, 306.

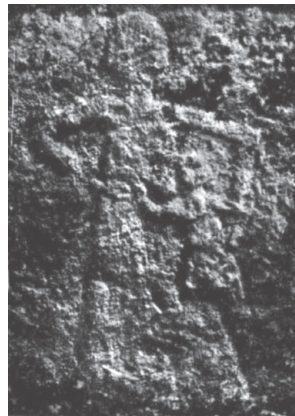
Pojedinačne ljudske predstave na stećcima uglavnom se smatraju portretima pokojnika izrađenim dosta nevješto.⁷ Podignuta ruka se tumači kao molitva, pozdrav Bogu, ali i kao znak vlasti i prijetnje za osvetom, a upravo je daleko manji broj ženskih figura sa podignutom i uvećanom rukom naveo Bešlagića na ovakvu pretpostavku, te činjenica da ima razlike u položaju ruku svetaca i ktitora na freskama u Srbiji, skulpturama u Dalmaciji i stećcima.⁸ Ipak, ovaj problem ostaje otvoren, jer se ovakva argumentacija ne čini dovoljnom. Analizom muških figura sa podignutom rukom se bavio Miroslav Palameta, zaključivši da je riječ o predstavama svetaca, konkretnije sv. Vida na stećcima u Radimlju.⁹

Ženske figure kao dio veće kompozicije

Mnogo je veći broj ženskih predstava koje su dio scene, bilo da je riječ o paru figura ili većem broju. Vrlo je zanimljiva predstava žene sa djetetom, na stećku u Boljunima (slika 3). Ovo je najvjerovatnije spomen na zajedničku smrt majke i djeteta, kao što je to ustanovljeno pri iskopavanju u grobu ispod stećka u Grborezima kod Livna, gdje su majka i dijete sahranjeni zajedno.¹⁰

Drugi primjer figura u paru je reljef na spomenicima na Ravanjskim vratima kod Kupresa (slika 4) i u Hodovu kod Stoca (slika 5), na kojem su predstavljene ženska i muška figura. Može se pretpostaviti da muški i ženski parovi predstavljaju srećni braćni par.¹¹

Ova dva primjera predstavljaju parove koji se drže za ruke i ne djeluju statično, pa možemo pretpostaviti da se radi o plesu.

Slika 3: Premilovo Polje, Boljuni (Bešlagić, Stećci, sl. 130a)

Slika 4: Ravanjska Vrata, Kupres (Bešlagić, Kupres, sl. 38)

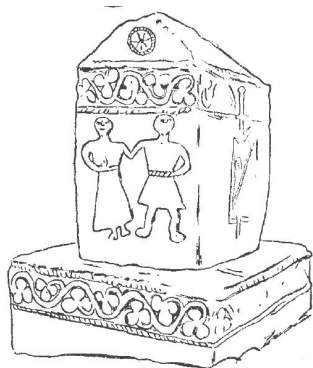
⁷ Isto, 313.

⁸ Isto.

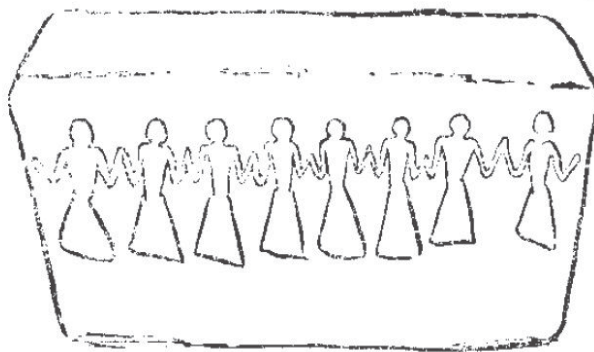
⁹ Miroslav Palameta, "Kršćanska likovnost na stećcima s Radimlje", *Spomenica Filipa Potrebiće*, (ur. Mirjana Matijević Sokol), Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Hrvatskoga instituta za povijest, Zagreb, 2004, 115-131.

¹⁰ Šefik Bešlagić, Đuro Basler, *Grborezi. Srednjovjekovna nekropola*, Sarajevo 1964, 16.

¹¹ Bešlagić, *Stećci*, 309.

Slika 5: Hodovo, Stolac (Wenzel, *Ukrasni motivi*, XCI, sl. 10)

Slika 6: Dabarsko Polje, Stolac (Wenzel, *Ukrasni motivi*, XCIII, sl. 20)

Slika 7: Mirkova Kosa, Kalinovik (Bešlagić, Stećci, sl. 139)

Slika 8: Radimlja (Benac, Radimlja, sl. 56)

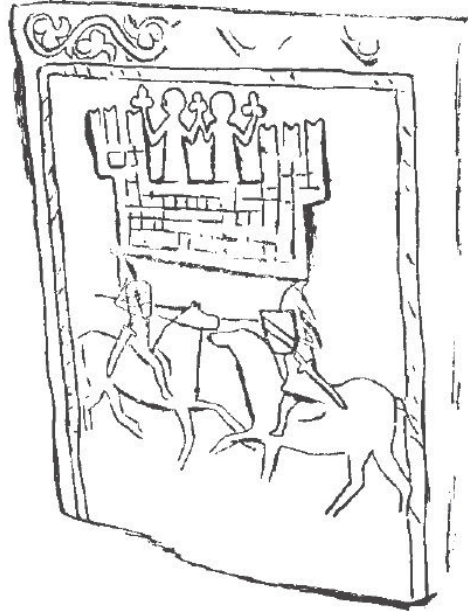
Ženske figure su vrlo često predstavljene kao dio kola, što je poznat motiv na stećcima. Preovladava stanovište da je riječ o posljedici starog paganskog običaja, koji je nastavljen i u srednjem vijeku. Može biti riječ o ženskom kolu poput kola na stećku u Dabarskom polju kod Stoca (slika 6), Mirkovoj Kosi kod Kalinovika (slika 7) i Radimlji (slika 8), ali i mješovitom kolu poput onog na Ravnom, gdje se značajnije ovih predstava dodatno komplikuje jer dio kola čini životinja. Na spomeniku iz Barevišta, kod Širokog Brijega u mješovitom kolu muška figura drži štit, što upućuje na značajnu ulogu ovog predmeta, ali koja nam ostaje nejasna.

Na stećcima u Radimlji i Vranjevom Selu kod Neuma izgleda da su prikazane tipične srednjovjekovne teme. U Radimlji je riječ o borbi dva viteza koju posmatraju ženske figure sa utvrđenja (slike 9 i 10), što je poznata scena sa radova u slonovači iz XIV stoljeća u Francuskoj. Funkcija ove scene na nadgrobnom spomeniku nije jasna.¹² U Vranjevom Selu (slika 11) prikazana je ženska figura i konjanik sa kopljem, pa se dobija dojam da je riječ o predstavi para.

¹² Wenzel, *Ukrasni motivi*, 364.

Slika 9: Radimlja
(Benac, Radimlja, sl. 59)

Slika 10: Radimlja
(Wenzel, Ukrasni motivi, CV, sl. 2)

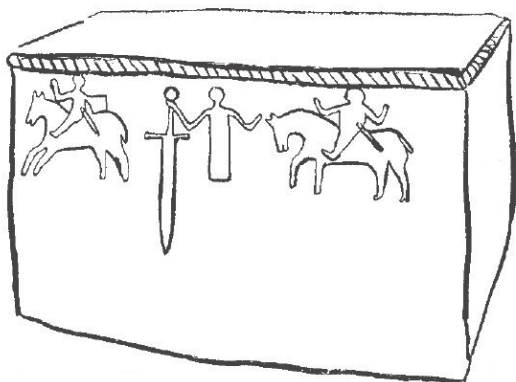

Slika 11: Vranjevo Selo (Wenzel, Ukrasni motivi, C, sl. 2)

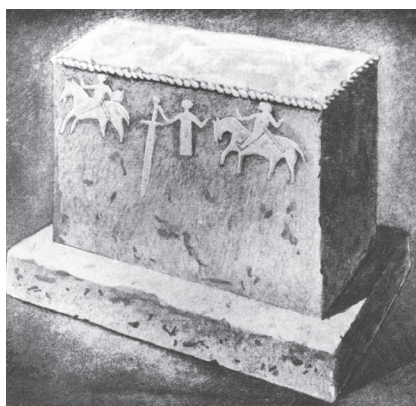
Nekoliko reljefa sa predstavom žena čine još složeniji problem, kao što je to slučaj sa spomenikom iz Turčinovića kod Širokog Brijega. Žena se nalazi između dva konjanika, od kojih se čini da jedan odlazi. Ona u ruci drži mač koji je nesrazmjern sa njenom figurom, kao da je klesar htio da nešto naglasi takvim uvećavanjem mača (slika 12 i 13). Pretpostavlja se da je žena smještena između boraca zapravo arbitar dvoboja, za koji izgleda da je završen i da pobijedeni konjanik odlazi.¹³ Međutim, postoje i potpuno suprotna viđenja ovakvih scena. Marian Wenzel misli da žena između dvojice konjanika gotovo sigurno predstavlja boginju podzemlja.¹⁴

¹³ Bešlagić, *Steći*, 345.

¹⁴ Wenzel, *Ukrasni motivi*, 308.

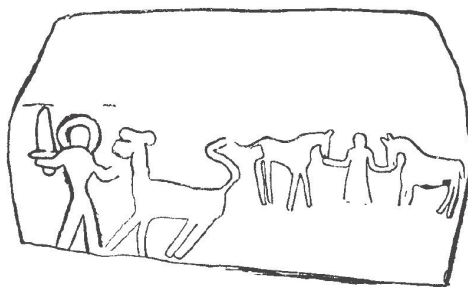
Slika 12: Vranjevo Selo
(Wenzel, *Ukrasni motivi*, C, sl. 2)

Slika 13: Turčinovići, Široki Brijeg
(Benac, *Široki Brijeg*, sl. 11)

Slika 14: Nekuk, Stolac
(Wenzel, *Ukrasni motivi*, LXXXII, sl. 5)

Slika 15: Gvozdno, Kalinovik
(Wenzel, *Ukrasni motivi*, LXXXII, sl. 7)

Slične scene sa ženom između dva konjanika ista autorica je dovela u vezu sa votivnim tablicama iz 2. stoljeća n.e. povezavši ove predstave sa kultom Dioskura.¹⁵

Reljef na spomeniku iz Nekuka kod Stoca sadrži predstavu žene između dvije životinje (slika 14), dok je ista scena na spomeniku iz Gvoznog kod Kalinovika proširena još jednom muškom figurom koja drži mač i jednom figurom životinje (slika 15). Na reljefu iz Turmenta kod Trebinja je predstavljena žena koja izgleda vodi neku životinju (slika 16). Na ovakve scene se nadovezuje predstava iz Ždrijelovića kod Trebinja, gdje žena jaše na jelenu (slika 17). Bešlagić je ukazao na narodna predanja o vili koja jaše na jelenu i na motiv antičke Dijane koja također jaše na jelenu, te na njihovu povezanost sa kultom smrti.¹⁶ Sličan stav po ovom pitanju je iznijela i Wenzel, koja tvrdi da je žena između životinja “klasična *Potnia theron*, Moćna boginja, ponekada zvana *Gospodarica životinja*.”¹⁷

¹⁵ Wenzel, “Some Reliefs Outside the Vjetrenica Cave at Zavala”, 74.

¹⁶ Bešlagić, *Stecci*, 329.

¹⁷ Wenzel, *Ukrasni motivi*, 308.

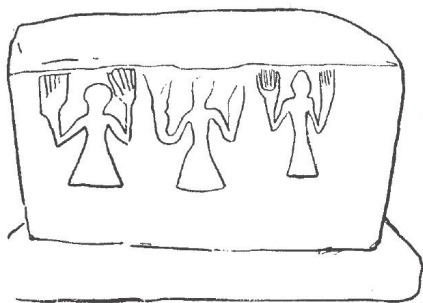
Tri žene za koje možemo gotovo sigurno tvrditi da su orante, su prikazane na reljefu iz Gvozna kod Kalinovika, gdje je sva pažnja usmjerena na njihove uvećane ruke (slika 18). Na stećku iz Gornjih Bara kod Kalinovika je prikazana čitava pogrebna povorka: dvije muške figure na konjima, koji nose nosila sa pokojnikom, dok je treća figura vjerovatno ženska sa podignutim rukama (slika 19). Naglasak je na ženskoj figuri u prednjem dijelu scene sa uvećanim i podignutim rukama, također u stavu orans.

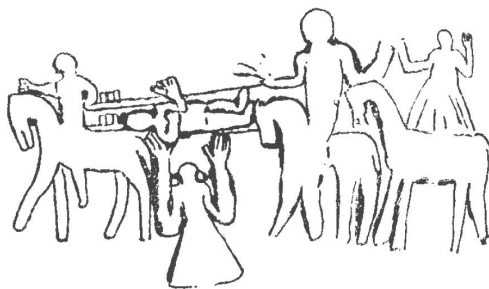
Slika 16: Turment, Trebinje
(Wenzel, Ukrasni motivi, LXXXII, sl. 2)

Slika 17: Ždrijelovići,
Trebinje (Bešlagić,
Stećci, sl. 145)

Slika 18: Gvozno, Kalinovik
(Wenzel, Ukrasni motivi, LXXXVII, sl. 10)

Slika 18: Gornje Bare, Kalinovik
(Wenzel, Ukrasni motivi, LXXXVII, sl. 8)

Umjesto zaključka

Iz prethodno izloženog se može uočiti da ne postoji jedinstveno i konačno tumačenje predstava žena na stećcima. Tumačenje se svodi na analizu pojedinačnih predstava, tačnije pokušaj njihovog uklapanja u ono što već znamo o srednjovjekovnoj Bosni, koja je prvenstveno dio kršćanske Evrope tog vremena. O tome svjedoče primjeri scena koje su poznate širom Evrope, poput Opsade Grada ljubavi na stećku u Radimlji.

Međutim, ne bi trebalo zaobići scene za koje je vrlo moguće da predstavljaju ostatke paganskih vjerovanja. Detaljnija proučavanja bi mogla dati neka nova rješenja.

Analizu ovih predstava dodatno komplikuje činjenica da je kvalitet ovih reljefa, zbog izrade i očuvanosti, poprilično loš. To su većinom primitivne i sumarne predstave, sa minimalnim brojem detalja. Ipak, i na osnovu ovakvog materijala može se zaključiti da je muškim figurama posvećena mnogo veća pažnja nego ženskim. To je očigledno kada uzmemo u obzir brojčani odnos muških i ženskih figura. Isti je slučaj za kvalitetom izrade reljefa: postoji veći broj muških predstava koje su kvalitetnije izrađene. Sasvim je prihvatljiv Bešlagićev zaključak da je to odraz srednjovjekovnih društvenih odnosa i shvatanja.¹⁸

Usamljene figure mogu se smatrati pokušajima portreta pokojnika, a razlog nedostatka individualnih karakteristika treba tražiti u samoj izradi spomenika i (ne) spretnosti klesara. Ipak postoje i nešto drugačiji stavovi: tako Wenzel smatra da muške figure mogu biti portreti, osim u nekoliko slučajeva kada je očigledno da su to svetački likovi.¹⁹ Ona je istakla da ženske figure predstavljaju teži problem nego muške i da se u samo nekoliko slučajeva one mogu identifikovati kao portret. Svim ostalim predstavama pripisuje nadzemaljsko značenje.²⁰

Prije donošenja konačnog zaključka, treba imati na umu razvoj nadgrobne skulpture kasnog srednjeg vijeka širom srednjovjekovne Evrope, pa prema tome i mogućnosti uticaja s te strane. Ne bi trebalo zanemariti ni uticaj freskoslikarstva na nadgrobne spomenike. Ipak, ostaje veliki broj scena koje se ne mogu objasniti portretiranjem pokojnika.

¹⁸ Bešlagić, *Stećci*, 313.

¹⁹ Wenzel, *Ukrasni motivi*, 307.

²⁰ Isto, 308.

Narcisa Semić

Representations of Women on the Stećci of Medieval Bosnia

Summary

There is no unified and final interpretation of the images of women represented on the stećci of medieval Bosnia. The explanations were reduced to the analysis of individual representations with attempts to contextualize them into the already existing knowledge of medieval Bosnia as a part of Christian Europe.

The analysis of these depictions is additionally complicated by the fact that the quality of reliefs is quite poor. These are usually primitive and simplified pictures with a minimal number of details. However, even on the basis of this material it can be concluded that more attention was devoted to the male figures. This is especially obvious regarding the number of the depictions, where male images prevail. According to Šefik Bešliagić, this was a reflection of medieval social relations and understandings. The lone figures can be considered as attempts to depict the portrait of the deceased, and the reasons for the lack of individual characteristics has to be attributed to the technique of carving the tombstone and the skills of the artist.

In the final conclusion we have to take into consideration the development of sepulchral architecture of the later Middle Ages throughout Europe, and the influences coming from those areas. We should also be wary of the influence of fresco paintings on tombstones and a significant number of monuments remain which cannot be explained as portraits of the deceased.